

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):316.334.55/56

О. М. Жук

ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

В статті висвітлюються основні чинники виникнення поселень (сіл, міст і містечок) на українських землях, що були включені до складу Великого князівства Литовського. Зазначається, що в результаті введення з 1557 року урядом Великого князівства Литовського «Устави на волоки» значної трансформації зазнала просторова локація сільських поселень. Внаслідок подальшого економічного розвитку активізувався процес виникнення міст і надання їм магдебурзького права.

Ключові слова: повіт, чинники, поселення, село, дворище, дим, місто, містечко.

Сучасний розвиток і розміщення міських поселень, їх людиність й функціональні типи значною мірою зумовлені їх генезисом та особливостями функціонування в різні історичні періоди. З огляду на це актуальним є дослідження чинників виникнення поселень на українських землях в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ).

М. Грушевський при описі українських земель ВКЛ торкався питань їх економічного життя, введення селянської реформи – Устави на волоки, оподаткування селян і магдебурзького права міст, а також характеристики населення сіл і міст [3].

Проблеми функціонування поселень на українських землях у складі ВКЛ тією чи іншою мірою торкалися сучасні історики Н. Яковенко [14], О. Пламеницька [7], П. Троневиц [10], І. Потапчук [8].

Ґрунтовним дослідженням політичної, правової та соціально-економічної історії українських земель у складі Великого князівства Литовського є колективна праця київських дослідників «Україна і Литва в XIV–XVI століттях» [12]. У ній автори подають характеристику соціально-територіальних спільнот (волостей, дворич), особливості шляхетського землеволодіння, сільських та міських поселень.

Разом з тим, цілеспрямовані дослідження окресленої тематики сучасними українськими істориками не проводилися.

Завданням даної публікації є дослідження основних шляхів виникнення сіл, міст і містечок, а також джерела збільшення кількості населення у поселеннях на українських землях в складі Великого князівства Литовського.

Українські землі у Великому Князівстві Литовському займали особливе становище, яке обумовлювалося тим, що власне литовський елемент становив у державі лише 1/10 частину населення. Частка ж руського населення (українців і білорусів) була переважачою. Значно обрусіла правляча литовська династія Гедиміновичів, вступаючи в родинні зв'язки з давньоруськими княжими родами Рюриковичів. Це проявлялося у культурі, побуті, навіть в іменах. Мовою правління, суду, культурної творчості з самого початку була тодішня літературна руська мова, що мала великі писемні традиції. Власне тому переважна більшість українських істориків розглядали Велике Князівство Литовське як Литовсько-Руську державу, серед них М. Драгоманов і М. Грушевський, О. Єфименко і Д. Дорошенко [5 с.54-55].

Регулювання відносин українських земель у складі ВКЛ між їх адміністраціями та великокнязівським урядом здійснювалося на підставі правових документів – Уставних грамот Волинської і Київської земель, що також вказувало на федералістський характер Литовсько-Руської держави. Федералістський характер ВКЛ повною мірою виявився у військовому устрої цієї держави. Кожна земля являла собою військовий округ, на чолі якого стояв намісник головного міста або воєвода, як, зокрема, на Київщині. У Волинській землі місцевими військами командував маршалок, якому підпорядковувалося й подільське ополчення. Адміністративно українські землі у складі ВКЛ ділилися на Волинську землю (Луцький, Володимирський і Кременецький повіти), Поділля (Вінницький та Брацлавський повіти), Київське воєводство (Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Київський і Черкаський та Канівський повіти). Особливістю останнього було те, що він складався з двох міст – Черкас і Канева, кожне з яких іноді мало свого власного старосту [12, с.20].

Переважаючим типом поселень українських земель в Литовсько-Руській державі було село. Села склалися із дворич. Основою кожного дворича була велика родина, однак до їх складу входили і прийшли селяни. Це були або рівноправні члени – «потужники», «поплічники», або залежні люди – «половинники», «дольники», «підсусідки». В свою чергу двориче об'єднувало декілька індивідуальних господарств малих сімей – «димів», чисельність яких найчастіше коливалася в межах 5-10. На Волині середній показник становив 3,5 малих сімей у одному дворичі. Двориче володіло ділянкою землі, яка складалася з різних угідь: орних земель, лісів, водойм. Її розмір залежав від величини дворича та кількості його працездатних членів і коливався від 2 до 9 волок. Земля дворича, зазвичай, була розкидана клаптями в різних місцях. Кожний дим дворича володів орною землею, а іншими угіддями користувався спільно. Усі повинності селяни також відбували спільно від свого дворича, на чолі якого стояв один із авторитетних старожилів. Він керував господарським і громадським життям дворича та представляв його перед усією сільською общиною.

У володінні сільської общини перебували нерозділені угіддя – ліси і водойми, місця для полювання і пасік. Сільська громада

розподіяла всі повинності та податки на користь феодала і держави між дворищами й відповідала за їх виконання. На чолі громади стояв обраний представниками дворищ на сільському сході отаман або тіун. Отаман представляв сільську громаду перед волостю, до якої входило декілька сіл. На чолі волості стояли «старці», котрі представляли волюсть перед феодалами або державою. Сільська громада крім адміністрації – отамана, мала і свій суд, який називався «копним».

У XVI ст. спостерігався поступовий розпад сільських общин під натиском феодалів, які намагалися зруйнувати общину й закабалити селян. Цей процес відбувався і внаслідок внутрішніх суперечностей між приватним володінням орними землями та общинним володінням угіддями, а також зростанням майнової нерівності серед селян [2, с.48-50; 12, с.174-175].

В ході інтенсивного освоєння і колонізації земель України, з розвитком продуктивних сил, родинні зв'язки, що існували в дворищах між малими сім'ями – «димами», відступали на задній план і дедалі більшої ваги набувало відстоювання ними своїх власних інтересів. Це, з рештою, привело до перетворення селянських дворищ в асоціацію окремих економічних осередків господарств малих сімей, відносини яких базувалися на принципах сусідства, а не родинності. Неможливість же відсеїтися новим господарствам на віддалені місця призводила до концентрації раніше дещо розкиданих дворищ у більш згуртовані села. Особливо інтенсивно цей процес відбувався в XVI ст. Загалом, спільністю дворищ створювала село, і назва дворища часто ставала назвою села.

Дослідниками відмічається два шляхи формування сіл. Перший передбачав групування й концентрацію різнорідних груп дворищ у село, а другий – розростання одного великого дворища, його розбухання як внаслідок природного приросту, так і шляхом залучення до його складу сторонніх членів. Так, у 1562 р. село Навоз на Волині складалося з декількох дворищ: Пархомович, Лук'янович, Шостакович, Луччич, Волович, Попович, Осавчич, Зосимович, Кушнеревич, Сподаринович, Гулевич, Шитьгич, Бодевич і Журавлевич, а село Плешиці на Поліссі формувалося з одного дворища, в якому налічувалося 29 малих сімей. У останньому випадку назва дворища переважно ставала назвою села. Іноді, на етапі переходу дворища в село категорії «дворище» і «село» ототожнювалися. Тому в документах інколи зустрічаються випадки, коли одне і теж поселення називалося і дворищем і селом. Якщо село утворювалося шляхом об'єднання кількох дворищ, то воно отримувало назву найдавнішого дворища. Інколи в документах згадуються села і дворища з подвійною назвою: «дворище Омельянович-Кохнович» (1561–1566 рр.); «села Милковичи-Янковичи», «Милковичи-Пашковичи» (1567 р.). Подібні назви могли відображати давнє синхронне поселення кількох родів або заміну одного роду іншими, а також у випадку почергового заселення території різними селянськими родинами поселенців. У межах новостворених сіл ще тривалий час зберігалися назви окремих дворищ – складових частин села (хоча утворене село вже носило загальну назву

одного з дворич). В 1503 р. вказане явище спостерігалось, наприклад, у селі Хмельовому Володимирського повіту Волині, а в 1532 р., в цьому ж повіті Турійської волості в селі Мокрець [12, с.176].

Загалом, садиба великого дворича (на Волині й Київщині) займала територію близько 1 га. На ній розташовувалися житлові приміщення й господарські будівлі. Садиба часто огорожувалася високим парканом. Дворича, як правило, знаходилися на берегах річок та озер. Господарство селянського дворича мало натуральний характер. Воно забезпечувало себе всім необхідним: знаряддями праці, продуктами харчування, одягом, взуттям, предметами домашнього вжитку. В дворичі роботи велися спільно під керівництвом його голови. Відмічається існування чіткого розподілу праці в тогочасних селянських дворичах. Одні його члени працювали в полі, інші розчищали ділянку від лісу, треті випасали худобу й заготовляли сіно на зиму, четверті працювали в домашньому господарстві [12, с.177].

За господарською спеціалізацією та родом селянських повинностей українські дворича поділялися на «тягли», «служební», «податні», «конюшенні», «боброві» і т.п. Загалом до складу однієї сільської громади входили різні категорії дворич, тому обцинна адміністрація, з одного боку, розмежовувала різні повинності поміж дворичами, а з іншого – захищала дворича від понаднормових податків. З часом, під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, відбуваються зміни в житті українських дворич. Найбільш впливовим у цьому плані був процес роздачі дворич із складу великокнязівських володінь до шляхти і духовенства.

Зокрема, впродовж 1494-1499 років великий князь Литви Олександр Казимирович наділив маєтками за державну службу багатьох волинських панів і землян. Серед інших Дмитро й Івашко Хребтовичі отримали двориче в Мельницькій волості, а Іван Пашкевич одержав пожалування в сім дворич у селі Пісочному тієї ж волості [10, с.68].

При подібних роздачах відбувалося руйнування внутрішнього соціально-економічного укладу дворич, розпад дворичного землеволодіння, зміна оподаткування. Частина орних земель та угідь селянського дворича переходила до нового власника, який ставив там свій двір і заводив власне господарство. Наслідком зміни юрисдикції селянських дворич та їхнього переходу під управління шляхти було не лише вилучення їх із структур волостей і сільських громад, а й розпад на окремі сім'ї. Тож з часом на території садиби старого дворича залишалася одна селянська сім'я, а інші засновували нові двори. Це був один із чинників утворення сіл з великих дворич, які розпадалися, якщо останні знаходилися на значній відстані від села. Якщо ж двориче було складовою частиною села, тоді виділені з його складу дими утворювали окремі частини великого села – кутки або вулиці. Тому в багатьох селах України жителі кутків мали однакові прізвища від імені засновника першого дворича, з якого вийшли малі сім'ї [12, с.178].

Через розростання великосімейних господарств виникло село Васьковичі в Київському повіті, першими жителями якого в 1494-1535 роках були «Сидор Юхнович Васькович та Роман, Конон і Микола Хиневичі». Таким же шляхом виникло с. Мартиновичі (1498 р.), першими поселенцями якого були Мартинець Путкович і два його брати, які поділили пізніше своє володіння на долі. З розділеного дворища виникло село Давидовичі в Овруцькому повіті. Об'єднання розташованих неподалік одна від одної груп різних дворових господарств приводило до утворення багатодвірних сіл. У даному випадку село набувало форму не концентрованих, а розкиданих поселень. Так, у другій половині XVI ст. у селі Рокитне Київського повіту було 8 димів, вихідців із 3 різних дворощ – Кириловичів, Осташковичів і Сезюковичів. З 21 диму села Горловщина в 14 димах були вихідці з 4 дворощ – Мишковичів, Сачиничів, Вишнековичів, Самсоновичів, а решта – вихідці з різних дворощ [12, с.160].

Після введення з 1557 року урядом ВКЛ «Устави на волоки» в тих регіонах України, яких торкнулася волочна поміра, значної трансформації зазнала просторова локація сільських поселень. На зміну розкиданих маломірних селищ-дворищ із черезсмужжям їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою. Зокрема, на Волині ревізори чітко дотримувалися положень «Устави» 1557 року. Тому в середньому із трьох полів, на які згідно устави поділялися всі орні землі селян, вони відводили додатково кілька прутів (прут = 241,3 м². або 0,24 га) землі, на яких вибивалася сільська вулиця. Селянські хати ставилися вздовж вулиці в один ряд. Навпроти через дорогу розміщувалися господарські будівлі, що пояснювалося протипожежною безпекою. Хоча, в певних випадках, житлові будівлі селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розміщувалися в глибині наділу, за будинком. Інколи, щоправда, ревізори не наважувалися ламати розпланування старих сіл і залишали їх попередній хаотичний устрій (Кременеччина). В ході реформування селянських наділів окреме селянське господарство отримувало землю в кожному з трьох полів, що в сумі дорівнювало 1 волоці [12, с.165].

З початком XVI ст. на українських землях в Литовсько-Руській державі більш інтенсивних обертів набуває урбанізаційний процес, в результаті якого виникла низка нових міст і містечок. Тож, якщо наприкінці XV ст. на Волині було 18, а на Східному Поділлі та Київщині – 14 міст, то на середину XVI ст. на українських землях нараховувалося не менш як 150 міст і містечок. Із них міста складали 45 населених пунктів, в їх числі: Київ, Кременець, Брацлав, Берестечко, Біла Церква, Вінниця, Володимир, Дубно, Збараж, Житомир, Канів, Клевань, Ковель, Констянтинів, Корець, Литовиж, Локачі, Луцьк, Любеч, Межиріч, Миляновичі, Несухойжі, Овруч, Олика, Остер, Остріг, Полонне, Рівне, Соколь, Степань, Торговиця, Торчин, Турійськ, Черкаси, Чорнобиль, Чуднів та інші. За чисельністю населення майже всі міста мали від 1,2 до 4,2 тисячі жителів. Міста і містечка за своїм статусом були великокня-

зівськими (державними), приватними та церковними. Більшість з них належали приватним власникам – 115 міст і містечок, великокнязівських (королівських) – 26 і церковних – 7 [12, с.149].

Збільшення міського населення України відбувалося за рахунок трьох основних джерел: притоку переселенців, біглих залежних селян і природного приросту. Зазвичай, міська сім'я складалася з 6-7 осіб.

Значну частку перших двох джерел збільшення міського населення складали сільські ремісники: ковалі, колесники, бондарі, решетники, ткачі, швеці, лимарі, чинбарі. Однак, сільські ремісники не завжди тікали в міста. В багатьох випадках вони виносили свій продукт на сільський торг або працювали на замовлення. З часом торг раз на тиждень перестав задовольняти сільських ремісників і покупців. Тоді ремісники переносили свої майстерні й садиби на базарний майдан. Після цього майстерні сільських ремісників стають одночасно й крамницями, в яких торгували щодня. При цьому село змінювало свій вигляд і стало нагадувати місто. Хоча довкола нього ще не було оборонного рову, валу і стін, але вже була знайома усім середньовічним містам центральна площа, оточена ремісничими майстернями й крамницями. Проте далі за крамницями в селі нічого не змінилося. Це ще не було місто, та вже й не село. Так виглядало містечко, тобто, таке торгово-ремісничє поселення, яке за сприятливих умов перетворювалося в місто. Містечка формувалися й перетворювалися на міста по всій Україні, але найбільше – в розвинутій південно-західній частині України – на Галичині та Волині [2, с.55-56].

При цьому часто власники містечок отримували від великого князя право на проведення ярмарок, що сприяло їх швидкому економічному розвитку й перетворенню в міста. Надання багатьох дозволів на проведення ярмарок привело до співпадання ярмаркових днів у близьких поселеннях, що породжувало небажану конкуренцію і суперечки між їх власниками. Тому, коли це сталося на Волині, в 1527 році Сигізмунд I своїм розпорядженням поміняв ярмаркові дні в маєтках панів і землян волинських, щоб вони не співпадали [15, с.300]. Разом з тим, великий князь надавав волинським князям дозволи на осадження міст на магдебурзькому праві. Так, упродовж 1507-1529 років, наділяючи гетьмана Великого Князівства Литовського К.І. Острозького різними маєтками, Сигізмунд I видав йому привілеї на осаді міст Звягеля, Чуднова, Дубна та Дорогобужа на праві магдебурзькому. Тоді ж подібні дозволи на осадження міст у власних маєтках Вишві та Ковелі одержав князь В.М. Сангушко [15, с.49, 50, 61, 120, 182, 191, 341]. Бувало також, що міста розбудовувалися самі по собі довкола новозбудованих замків, а вже після цього їх власники просили у великого князя привілею на формальне їх узаконення. Зокрема, саме так збудував замок і осадив містечко в своїй отчині Порицьку князь О.Ф. Збаразький, а в 1532 році одержав локаційний привілей на нього й проведення в ньому торгів. В цей час, поряд із великокняжими «упривілейованими» містами, що отримали самоврядування ще в XV ст. (Київ, Луцьк, Кременець, Володимир, Житомир, Вінниця), на Волині з'явилася чимало при-

ватних магдебурзьких міст, а на Київщині аналогічний статус отримали порубіжні міста з великокняжими оборонними замками: Біла Церква, Черкаси, Чигирин, Канів, Корсунь тощо. При цьому новостворені міста ще довго зберігали напіваграрний характер, а їх мешканці були тісно пов'язані з довколишніми селами та сільськогосподарськими заняттями. Наприклад, у першій половині XVI ст. чисто міщанське торгово-ремісничє населення Ковеля становило 36,5% від його мешканців, Костянтинова – 23,9%, Степані – 18,7%, Торчина – 20,2%, Литовижа – 15,2%, Овруча – 21,8%, Берестечка – 8,5% і т.п. [14, с.167-169]. Причому, землеробство та скотарство було властиве не лише заняттям жителів малих і середніх міст (Дубно, Несухойжі, Костянтинів, Овруч, Острог, Полонне, Черкаси, Чуднів та ін.), але й великих міських центрів таких, як Київ, Володимир, Луцьк та ін.

Вивчаючи вплив природно-ландшафтних факторів на заснування історичних волинських міст, а також формування мережі поселень сучасна дослідниця з м. Рівного І. Потапчук дійшла до висновку, що такі природно-ландшафтні чинники, як ліси і болота наклали відбиток на формування мережі поселень на Волині головним чином з огляду на їх захисні функції, які в поєднанні з гідрографічними мережами й родючими ґрунтами робили поселення надійними та неприступними. При цьому більша частина волинських міст (86%) була заснована безпосередньо на берегах водойм – рік чи річкових заплав. Загалом, на берегах великих рік засновані 40%, середніх – 37% і малих – 9% міст. І лише 14% поселень знайшли локацію без сусідства з водоймами.

Що ж стосується другого природно-ландшафтного чинника, то потрібно сказати, що ґрунти з більш високим і середніми потенціалами родючості були більш привабливими для заснування на них поселень (91%), і, лише 9% засновані на низькородючих ґрунтах.

Поява міст у XV ст. супроводжувалася локацією всіх видів рік з перевагою великих та середніх. До того ж майже всі міста розмістилися на територіях з родючими ґрунтами (вісім міст), лише одне поселення (Олевськ) було засноване на низькородючих ґрунтах.

Як і в попередньому столітті, міста, що виникли в XVI ст. розташовувалися на всіх видах водойм: найбільша кількість на великих (дев'ять міст), дещо менша на середніх (шість міст), тобто збільшилася в два рази за одне століття в порівнянні з кількістю існуючих (три міста), що виникли на протязі трьох століть. Були задіяні території з недостатньо родючими ґрунтами (дванадцять міст), які вже переважали на противагу з родючими ґрунтами (одинадцять міст), і з неродючими – два міста. При цьому місто без водойми – Радивилів, розташовувалося на території з найвищим с/г потенціалом, а поселення з неродючими ґрунтами – Коки, було засноване на березі великої водойми. При цьому до великих водойм автор відносить ріки: Горинь, Жерев, Західний Буг, Прип'ять, Случ, Стир, Тетерів, Уж; до середніх: Вижівку, Вілію, Ікву, Корчик, Лугу, Путилівку, Стохід, Стублу, Турію, Устю, Цир та ін.; і до малих: Чорногузку, Млинівку, Очеретянку, Серну, Стубелку.

За висновком І. Потапчук, в XVI ст. на Волині спостерігається послаблення впливу на заснування міст не лише водою, а й ґрунтів. При цьому зниження ролі останніх мало значно більшу інтенсивність [8, с.71-78].

Помітне послаблення впливу природно-ландшафтних факторів на процес виникнення поселень на Волині в XV ст. може свідчити також про вичерпність підходящих земельних запасів і значну густоту заселеності краю.

На подальше формування міст впливали як постійно діючі – природні, так і тимчасові – історичні чинники. При цьому природні фактори створювали індивідуалізуючий вплив на планування міст, а історичні спонукали до їх типових схем. Тому планування поселень в місцевостях з яскраво вираженим рельєфом було більш індивідуальним, ніж на рівнинах, де був поширений більш регулярний тип структури міста [6, с.322-323].

З іншого боку, міста, засновані в XV ст., ще зберігали уста-лені традиції з часів Київської Русі. Улюбленим місцем для побу-дови міста залишався півострів між двома річковими рукавами, захищений природними крутими берегами, болотами і додатково укріплений ровами й валами. Форма укріпленого міста визнача-лася лінією високих берегів мису. В ході розвитку міста довкола нього чи по одній із його сторін наростаали нові укріплені частини. В містах, які будувалися в XVI ст., хоча ще не було регулярного планування житлових районів, проте їх квартали мали більш пра-вильні обриси та інші ознаки раціонального планування. Майже в усіх них, особливо в частинах, ближчих до замків, сітка вулиць розвивалася по традиційній радіальній схемі, зазнаючи, з одного боку – впливу укріпленого центру, а з іншого – тягнулися до доріг на околиці й сусідні поселення [9, с.35, 59].

Для захисту своїх економічних інтересів, зокрема, від кон-куренції сільських ремісників, які постійно переселялися в мі-ста, та утисків феодалів, а також для впорядкування виробничої діяльності міські ремісники створювали свої організації – цехи. Наприкінці XV – початку XVI ст. цеховий устрій поширився на Волині й Київщині. Тут виникли цехи ковалів, золотарів, лучни-ків, кравців, кушнірів, шевців, пекарів тощо.

Міщани, як правило, проживали в будинках, зведених на «п'я-цах» – ділянках землі, призначених для міської забудови. Поряд з бу-динками зводилися і різні будівлі господарського та виробничого при-значення. Значною частиною будинків і дворів у великокнязівському місті Луцьку володів шляхта. Це було пов'язано із його столичним статусом головного міста Волинської землі, а після державних реформ 1564-1566 років як повітового і воєводського центру. Сюди періодич-но збиралася волинська шляхта на свої політичні зібрання – сеймики та для розгляду справ у замкових судах. У зв'язку з цим чимало шлях-тичів намагалися придбати будинки в Луцьку для кращих зручностей під час перебування на станових зібраннях [12, с.150; 11, с.71-74].

Традиційно, міщани проживали в двокамерних дерев'яних, рідше кам'яних, будинках. Перші називалися будинками або до-

мами, а другі – кам'яницями. Обов'язковим архітектурним елементом їх інтер'єрів була піч. Кімнати-світлиці розділялися сіннями, а на вході в будинок був ганок. Окрім світлиць, сіней і ганку в багатьох будинках були комори, де зберігалося найбільш цінне майно, а також пекарні і кухні де готувалася їжа в камінах. Атрибутом дерев'яного житла були підкліті – цокольні приміщення які переважно використовували під комори. Найбільш простим і примітивним типом житла були халупи, в яких проживали найбідніші міщани. Будинки міської верхівки (бурмистрів, лавників, радців, купців), а також шляхти мали по декілька житлових і господарських будівель, часто це були кам'яниці. Багаті міщани могли мати по кілька будинків, які здавали в оренду – «гостини» для приїжджих. Шляхта, що проживала в містах, могла мати у своєму володінні садибні двори до складу яких входили: будинок із світлицями де проживав його власник, гридня для слуг, стайня для коней, чорна ізба для челяді, а також різні господарські будівлі – комори, пекарні та кухні.

Господар держави, великий князь литовський, мав свої замки в повітових містах, а в деяких з них і будинки-палаці, які призначалися не тільки для розміщення замкових урядів, а й для проживання самого господаря. До них належав князівський палац у Луцькому замку. Палац був досить великою мурованою двоповерховою з підвалом спорудою розміром 28 на 6 сажнів при висоті в 10 сажнів. Кожен із поверхів мав по чотири великих кімнати. В результаті проведеної у середині XVI ст. реконструкції палац набув ренесансних ознак: його вікна та двері оздобили різьбленими кам'яними наличниками, а дах покрили полив'яною черепицею зеленого кольору. За князівським палацом стояли два дерев'яні будинки, призначені для замкових урядовців. Ще один подібний будинок і дві кухні розташовувалися ліворуч по входу в замок, а за ними стояла повітка – пушкарня з гарматами. Більшу частину по центру замкової території займала мурована соборна церква Івана Богослова з прицерковним цвинтарем, а також будинок і двір луцького православного владика з допоміжними господарськими будівлями: будиночком соборної челяді, пекарнею, коморою, лазнею, дзвіницею і будинком для гостей [7, с.120-121; 11, с.64-66].

Через те, що південна Волинь, східне Поділля й Київщина перебували під постійною загрозою татарських набігів, на міста й замки лягала функція місцевого фортифікаційного центру в який під охорону укріплень утікали мешканці довколишніх сіл при звістці про наближення татарських загонів. Іноді міста відновлювалися на старих зруйнованих городищах і для побудови їх укріплень використовували їх давні вали й рештки оборонних споруд. Так, зокрема, остали Біла Церква, Дорогобуж, Корсунь, Переяслав, Глинська, Олевськ, Васильків, Котельня та ін. [14, с.170].

Будувалися замки більш чи менш потужні в кожному місті й містечку, які належали приватним власникам. На середину XVI ст. на українських землях було відроджено багато зруйнованих татарами старих і закладено нових міст. І вже не лише князі й родовиті пани, які володіли декількома родинними замками,

але й кожен більш-менш заможний пан мав свій замочок або укріплений двір. Ось опис такого замку, побудованого в містечку Коблині неподалік Дубно паном Мониовтом: «Коблинський замок був збудований на невисокій площі над берегами болотної Ікви. Він мав форму многокутника, обнесеного високим земляним валом. По гребеню цього валу стіною йшов острог, або частокіа, із дубових колод, щілини між якими були обвальковані глиною. На рогах частоколу де-не-де стриміли високі вежі або башти, збудовані з дубових колод і накриті Гонтою. В нижніх коморах цих башт ховали зброю і всякі військові припаси, а з верхніх стріляли в ворога і назирали за його рухами. Навкруги замок був обведений глибоким ровом, в який нагускали воду з річки. Один тільки в'їзд у замок був із боку містечка, тут стояла брама, себто ворота, і перед нею звідний міст через рів. Над ворітьми теж була зроблена вежа, де жив воротний; його повинність була пильнувати, щоб ніхто чужий не забрався в замок. Важка дубова брама рідко коли відчинялась, а до замку входили звичайно через хвіртку, ключ від якої держав у себе воротний. Замкова зброя була невелика:... складалась усього з чотирьох гармат, 52 рушниць, 20 гаківниць... Була й січна або ручна зброя: шаблі, мечі, луки з стрілами... рога-тини, ощепи (списи)... чекани, сокири воєнні... панцирі, бехтірі... кіраси і гарчі (щити),... боезапаси та інша амуніція» [10, с.83].

Однією з особливостей розвитку українських міст було те, що духовні й світські феодалі володіли великими земельними ділянками в містах. Ці володіння називалися юридиками і не підлягали міській адміністрації і суду, тобто, юридично були незалежні від міста. Іноді юридики охоплювали цілі ремісничі й торгові квартали. Жителі юридик зобов'язані були виконувати повинності на користь феодала. І хоча в Україні верховна влада виступала на захист інтересів феодалів, а не міст, як це було в Західній Європі, проте з метою забезпечення достатніх умов для розвитку міст великі литовські князі, польські королі й феодалі надавали їм права самоврядування, інакше магдебурзьке право. При цьому з міст стягалася певна сума грошей, визначена в привілеї, а міщани звільнялися від сплати натуральних повинностей і платили грошові податки з торгівлі і промислів. Надання частині міст магдебурзького права, дозволяло утворювати в них за зразком західних європейських міст свій орган управління – магістрат. Магістрат складався з лави на чолі з війтом, які розглядали кримінальні судові справи, і ради, очолюваної бурмістром, яка розглядала й вирішувала цивільні справи міщан. Магдебурзьке право на українських землях, зазвичай, було обмеженим. За міщанами зберігався обов'язок відбування численних повинностей. Королівські намісники – старости або воеводи самовільно втручалися в справи міст, хоча війт признавався великим князем [13, с.75]. Та й надання магдебурзького права рідко коли відбувалося відразу в повному обсязі. Зокрема, Київ одержав магдебурзьке право в 1494 році, а в 1499 і у 1514 роках це право надавалося в більш повних обсягах. У 1516 році великий князь Сигізмунд I затвердив повне магдебурзьке право Києву і наказав передати

ремісничі цехи з-під замкової юрисдикції під міську. В 1523 році міщани Києва скаржилися Сигізмунду I на утиски від київських воєвод і просили великого князя аби він звільнив їх від різних податків і повинностей, що вимагають від них воєводи всупереч магдебурзькому праву [1, с.131]. Надалі з 1544 по 1569 роки на користь магістрату, в його боротьбі з владою воєводи, було прийнято 47 великокнязівських привілеїв і указів [4, с.5].

Як видно, утворення і розвиток міст України в добу пізнього середньовіччя мали свої особливості в порівнянні із Західною Європою. Міста виконували політичні, адміністративні, економічні, культурні функції і були тісно пов'язані з розвитком сільського господарства. Вони мали феодальний характер, а запроваджене в деяких з них магдебурзьке право мало обмежений характер [13, с.76].

Отже, виникнення, розвиток і трансформація поселень на українських землях в складі ВКЛ на перших етапах (у XV ст.) частіше всього були пов'язані з розвитком їх первинного ядра – дворич, невеликої групи сільських господарств (димів) споріднених сімей і їх сусідів. З часом на основі дворича виникало село, яке могло за певних обставин перерости в містечко або місто. У розташуванні поселень в конкретних місцях початково основну роль відігравали природні чинники: присутність біля поселення водойми, заплавлених луків, лісів, а також родючих ґрунтів, які забезпечували їм природний захист і надавали засоби для виживання. Надалі, в XVI ст., роль природних факторів дещо зменшується і поселення часто виникали і в менш підходящих місцях. Також у цей час, внаслідок подальшого економічного розвитку, на основі великокнязівських привілеїв активізується виникнення міст і надання їм магдебурзького права.

Список використаних джерел:

1. Акты Западной России. – Т. 2. – СПб., 1846.
2. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О. Голобуцький. – К. : Виц. шк., 1970.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси [текст] : в 11-ти т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – Т.6: Жите економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – 1995. – 667 с. – (Пам'ятки іст. думки України); Б. ц.
4. Друг О., Ковалинський В., Мельник О. Від війта до мера. – К. : Дон-97, 2004.
5. Етнографія України : навч. посібн. / за ред. проф. С.А. Макаручука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
6. Олійник О. Сакральний простір міста / О. Олійник, Л. Гнатюк // Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. – Луцьк : Терен, 2010. – Вип. VI. – С.322-332.
7. Пламеницька О.А. Проблематика регенерації луцького передмістя в контексті дослідження архітектурної типології житла старої Волині / О.А. Пламеницька // Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. – Луцьк : ЛДКЗ, 1998. – С.113-145.
8. Потапчук І.В. Природно-ландшафтні фактори архітектурно-просторової еволюції історичних міст Волині : автореф. дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Потапчук Ірина Володимирівна. – Рівне, 2008. – 19 с.

9. Тверской А.М. Русское градостроительство до конца XVII века. Планировка и застройка русских городов / А. М. Тверской ; под ред. Н.Б. Бакланова. – Л.-М. : Государственное издательство по строительству и архитектуре, 1953. – 215 с.; ил.
10. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV-XVI ст. / П. Троневиц. – Луцьк : КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.
11. Троневиц П. Луцький замок / П. Троневиц. – Луцьк : КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.
12. Україна і Литва в XIV-XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.: 28 с., іл..
13. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства : навч. посіб. для вузів / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко, О.Д. Зубалій, В.І. Гринчуцький, Я.С. Глогусь, В.Л. Андрущенко, Л.А. Родіонова, О.В. Богоніс ; за заг. ред. Б.Д. Лановика. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероб. та розшир. / Н. Яковенко – К. : Критика, 2005. – 584 с.
15. Archiwum ksiazat Sanguszkow (AS). – Т.3. – Lwów, 1890.

The article says about the main factors of the settlement rising (villages, towns and cities) in Ukrainian lands, which were annexed to the Grand Duchy of Lithuania. It is mentioned that the great transformation touched the location of country settlements as a result of the transaction of «Ustava na Volokny» from 1557 by the government of the Grand Duchy of Lithuania. In consequence of further economic development the process of rising of towns and granting them the Magdeburg Law was intensified.

Key words: district, factors, settlement, village, farmstead, «dym», town, city.

Отримано: 12.09.2011

УДК 94(477.4)«19»:[355.133+351]

П. В. Кліщинський

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОМУ СТАТУСІ ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН І НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – лютий 1917 рр.)

У статті аналізуються основні постанови на накази цивільної і військової влади відносно проживання іноземних громадян на території Правобережної України в роки Першої світової війни.

Ключові слова: наказ, арешт, постанова, розпорядження, підданство, заслання.

Перша світова війна була переломною подією в світовій історії, під впливом якої відбувалася трансформація суспільної свідомості втягнутого у неї населення. Перед початком війни народним масам нав'язувалася думка про її необхідність і неминучість, про захист національних інтересів, пошук ворогів тощо. Виходячи з цього і ґрунтуючись на історичному досвіді, можна припустити,